

MIĘDZY RYZMEM A PROWINCJĄ.
O POWIEŚCIACH RZYMSKICH JÓZEFA IGNACEGO KRASZEWSKIEGO

MONIKA SZCZOT

ABSTRACT: (Between Rome and the Province. On the Roman Novels by Józef Ignacy Kraszewski): The aim of the article is to analyse Józef Ignacy Kraszewski's Roman novels in the aspect of presenting two spaces: Rome and the provinces. The valuation of space takes place on different planes of the works: the descriptive plane, the scenery and the metaphorical plane. The scenery describes the space and characterises the characters associated with it. Metaphorical meanings are realised through topics, symbols and motifs that allow the sphere of sacrum to exist, deepening the ideological meaning of the novels.

KEYWORDS: province, Rome, historical novel, space

SŁOWA KLUCZOWE: prowincja, Rzym, powieść historyczna, przestrzeń

Józefa Ignacego Kraszewskiego jako autora powieści historycznych nikomu przedstawiać nie trzeba. Słynie on z bogatej twórczości, przybliżającej i popularyzującej różne epoki historyczne. Kraszewski był zwolennikiem utrzymania równowagi między fikcją literacką a materiałem historycznym. Rozległe zainteresowania historyczne i wnikliwe poszukiwania archiwalne pisarza przyczyniły się zapewne do postulowania tworzenia powieści historycznych na kanwie źródeł. Był zwolennikiem prawdy historycznej również w romansach historycznych, dla których punktem wyjścia jest historia, ale może ona, zdaniem pisarza, podlegać zabiegom fikcji literackiej. Kraszewski tuż przed napisaniem swoich pierwszych młodzieńczych powieści historycznych wyróżnił trzy typy romansu historycznego. Klasyfikacja to zastała zamieszczona w przedmowie do powieści *Dwa a dwa jest cztery czyli Piekarz i jego rodzina*, wydanej w Wilnie w 1837 roku¹. Autor dokonał systematyzacji powieści, przywołując egzemplifikacje i ocenę dzieł literackich różnych autorów. Warto tę klasyfikację pisarza przytoczyć, ponieważ wszystkie wyróżnione przez pisarza typy powieści historycznej można odnaleźć w jego późniejszej twórczości, więc mogą one być pomocne w ocenie i interpretacji analizowanych utworów, dotyczących historii powszechnej. Według przekonania autora *Starej baśni* istnieją więc powieści, „w których główne osoby, intryga i tło samo jest historyczne”². Wyróżnia on także utwory, w których „główne osoby czepiają się tylko historii”³. Wreszcie trzeci typ reprezentują romanse „odmalowane na tle historycznym, a jednak nie historyczne,

¹ Kraszewski 1837a.

² Kraszewski 1837b, 16. Krytyczne omówienie klasyfikacji powieści historycznych dokonanej przez Kraszewskiego, patrz: Jarowiecki 1991, 24–26.

³ Kraszewski 1837b, 16.

które do pewnej epoki łączą nie wypadki, nie intryga, nie osoby, ale obyczaje, szczegóły, drobnostki i błyskotki historyczne”⁴.

Powieść Kraszewskiego *Rzym za Nerona* to utwór o tematyce historycznej, datowany na rok 1866. W zamierzeniu pisarza utwór miał stanowić kontynuację dwutomowej powieści *Caprea i Roma* z 1860 roku. Utwory nie tworzą jakiejś homogenicznej dylogii powieściowej: łączy je podjęty temat ogólny dotyczący narodzin chrześcijaństwa, różni natomiast realizacja estetyczna. *Caprea i Roma* to historyczna powieść dokumentarna z wszechwiedzącym narratorem, natomiast *Rzym za Nerona* to powieść w listach, dzięki którym pisarz różnicuje problematykę na poziomie formalnym. Tadeusz Bujnicki wskazywał na eksperymentatorski charakter tej innowacji genologicznej Kraszewskiego, który wybrał epistolarną formę z kilkoma korespondentami, bliską raczej sentymentalnemu romansowi⁵.

Caprea i Roma i *Rzym za Nerona* opowiadają o czasach rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej; pierwsza z powieści skupia się na postaciach cesarzy Tyberiusza i Nerona, a druga zgodnie z tytułem – Nerona. W słowie wstępnym do *Caprei i Romy* pisarz wyznaje: „w Capri na zwaliskach willi Tyberjuszowych powziąłem pierwszą myśl tego opowiadania...”⁶. Pisarz wyjaśnia także, że utwór jest pokłosiem jego fascynacji historią Kościoła i losami męczenników chrześcijańskich pierwszych wieków. Autor sugeruje związek między obiema swoimi powieściami i niewątpliwie można się zgodzić, że *Rzym za Nerona* stanowi problemowe uzupełnienie *Caprei i Romy*: „nie wyczerpawszy zadania, jakieśmy sobie założyli w Caprei, powtórzyliśmy próbę malowania tych czasów w Rzymie za Nerona (...)”⁷. Powieści rzymskie łączy więc zamysł autorski w aspekcie podjętej tematyki, tła zdarzeń i świata przedstawionego. Oba utwory powstały bowiem z fascynacji autora historią starożytną i jego zachwytu nad italską przyrodą, którą Kraszewski poznał podczas swoich podróży i której opisy utrwalił w zapiskach *Kartek z podróży 1858-1864*⁸.

Gdyby próbować włączyć powieści do proponowanych przez Kraszewskiego typów powieści historycznej, to zapewne byłby to typ pierwszy, zgodnie z którym główne postaci, tło i intryga są historyczne, natomiast wątki poboczne i postaci są wytworem wyobraźni autora. Należy jednak zaznaczyć, że *Rzym z Nerona* nie zawiera kontynuacji wątków, postaci, zdarzeń z wcześniejszej powieści, choćby z tego powodu, że konstrukcja utworu jest zupełnie inaczej pomyślana. Warto dodać na marginesie, że całościowa ocena powieści jako dzieła

⁴ Kraszewski 1837b, 16–17.

⁵ Por. ustalenia: Bujnicki 1990, 116. Bujnicki 1987, 195–206.

⁶ Kraszewski 1875c, 9.

⁷ Kraszewski 1875c, 7.

⁸ Por.: Owczarz 2009, 193–209. Owczarz 2018, 63–64.

literackiego wypadu na korzyść *Rzymu za Nerona*. *Caprea i Roma* grzeszy nadmiernie rozbudowanymi partiami narracyjnymi, czyli bezpośrednio wypowiedzi autorskie opowiadające o zdarzeniach rozrastają się na niekorzyść partii dialogowych i pokazywania zdarzeń w działaniu. Powieść *Caprea i Roma* nie wzbudziła zainteresowania krytyków i monografistów Kraszewskiego. Piotr Chmielowski i Wincenty Danek nie poświęcili jej zbyt wiele miejsca w swoich opracowaniach. Ten ostatni zresztą wypowiadał się krytycznie o pierwszej historycznej powieści Kraszewskiego o starożytnym Rzymie; jego zdaniem przybiera ona miejscami formę „zszywanki faktów”⁹. Przy lekturze tej obszernej dwutomowej powieści miejscami odnosi się wrażenie, że założenia dydaktyczne i wierność źródłom historycznym osłabiły oddziaływanie utworu, który stracił przez to na wartości artystycznej. Właśnie dlatego nazywano *Caprę i Romę* „szeregiem obrazów”¹⁰ czy „zbiorem szkiców”¹¹.

Można obie powieści, właśnie przez postulowany przez Kraszewskiego związek tematyczny między nimi, potraktować łącznie przynajmniej na potrzeby tej interpretacji. Celem artykułu będzie więc analiza problemowa i formalna obu powieści w aspekcie prezentacji dwóch przeciwstawnych, a jednak uzupełniających się przestrzeni: Rzymu i prowincji, które wchodzi ze sobą w interesujący dialog o charakterze ideowym i estetycznym. Należy także zaznaczyć, że prowincję rozumiem jako jednostkę administracyjną Imperium Rzymskiego i potocznie jako obszar leżący z dala od stolicy. Z jednym i drugim rozumieniem pojęcia mamy do czynienia w rzymskich powieściach Kraszewskiego. Chciałabym skupić się w swoim artykule na relacjach Rzymu z prowincjami, pokazanymi w obu powieściach rzymskich. Opozycja między stolicą a prowincją jest zauważalna w obu powieściach, więc należałoby się zastanowić, w jakim celu została ona skonstruowana, jakim służyła zadaniom ideowym i estetycznym, jakie jest jej znaczenie w budowaniu świata przedstawionego i jaki ma wpływ na kreacje postaci oraz na całościową wymowę utworów.

Konstytuowanie się i zarazem wartościowanie przestrzeni w powieściach odbywa się na różnych płaszczyznach morfologicznych utworów: **płaszczyźnie opisu, scenerii i płaszczyźnie sensów naddanych**¹². Parametry **opisu** mogą przybierać w utworach różne formy od rozległych i stylistycznie jednorodnych fragmentów utworów przez małe dawki tekstowe aż po informacje zawarte w wypowiedziach postaci. **Sceneria** umiejscawia zdarzenia fabularne, sceny i sytuacje, w których uczestniczą bohaterowie, a więc stanowi ona spo-

⁹ Danek 1966, 147–158.

¹⁰ Sinko 1933, 169.

¹¹ Żabski 2002, 62.

¹² Klasyfikacje metodologiczne pomocne przy charakterystyce przestrzeni powieściowych, patrz: Meyer 1970, 251–273; Głowiński, Okopień-Sławińska 1978; Konończuk, Sidoruk 2012.

sób na charakterystykę postaci związanych z określoną przestrzenią. Przestrzeń może więc lokalizować zdarzenia, zyskiwać wartość emocjonalną, poznawczą czy duchową. **Sensy naddane** pozwalają wyjść poza świat przedstawiony dzieła w stronę tradycji literackiej i kulturowej z jej symboliką, archetypami czy toposami, takimi jak na przykład centrum-prowincja, miasto-wieś, arkadia-chaos, *locus amoenus-locus horridus*. Oprócz rozumienia przestrzeni w sensie fizycznym i symbolicznym ważne są także aspekty antropologiczne, obyczajowe, religijne, mityczne i metafizyczne. Przestrzeń w połączeniu z czasem, narracją, postaciami i światem przedstawionym określa struktury dzieła i stanowi podstawowy czynnik budowy utworu, nabierając znaczeń symbolicznych¹³.

Najpiękniejsze **opisy** italskiej przyrody znajdujemy w *Caprei i Romie*, a dotyczą one Neapolu i wyspy Capri, zaś najbardziej zniechęcające obrazy zepsutego moralnie miasta dotyczą Rzymu: autor nie szczędzi czytelnikowi opisów demoralizacji wszystkich warstw społeczeństwa rzymskiego. Powieść Kraszewskiego można więc rozpatrywać między przestrzenią estetyczną a przestrzenią symboliczną, oscylując metodologicznie między analizą narracyjnego i jednocześnie niepozbawionego wartości emocjonalnych prozatorskiego opisu, odnotowując towarzyszące opisom przeżycia estetyczne i poznawcze oraz badając przestrzeń pod względem historycznym, ideologicznym, mitycznym (czytaj: topicznym) i sakralnym.

Capri i Neapol opisywane są jako urokliwe krajobrazy i zachwycające, zapierające dech w piersiach pejzaże, których wartość podnoszą greckie wpływy cywilizacyjne i obyczajowe. Zaczniemy od słów otwierających *Capreę i Romę*, idyllicznie opisujących wyspę i pozbawionych konotacji i sensów symbolicznych.

Wśród najpiękniejszego morza na świecie, jakby z roztopionych ulanego lazurów, pod najczystszym niebem południa, u brzegu pokrytego drzewami pomarańczowemi, na których świecą wiecznie złociste owoce, leży jak olbrzymi sarkofag na grobowisku przeszłości, wyspa skalista, ostrymi szczytami wspinając się ku niebu, stromymi ścianami kamiennymi zanurzona w wodach, przyglądająca się niedbale z jednej strony Tyrreńskiemu morzu, z drugiej Cumańskiej zatoce.

To Caprea... Uroczy kątek ziemi, oderwany od ładu umyślnie, aby swobodniej mógł dumać i sam być panem sobie. Jakże mu tam ślicznie na tej płycie szafirowej, gdy się cały zarumieni od zachodzącego słońca, a złociste promienie, wskroś przenikając powietrze otoczą go aureolą jasności!¹⁴.

Równie idyllicznie brzmi fragment opisujący Neapol, który przynosi widoczną nutę wartościowania kultury greckiej, chętnie przeciwstawianej w obu powieściach kulturze Latynów. Początkowy fragment powieści pokazuje scenierię, która charakteryzuje tło zdarzeń i postaci w kategoriach historycznych i kulturowych.

¹³ Rozważania o roli przestrzeni w literaturze, patrz: Meyer 1970, 251–273; Rybicka 2008, 21–38; Rybicka 2012, 11–25.

¹⁴ Kraszewski 1875a, 11.

Inaczej tu [w Neapolu-M.S.] wszakże było niż w starych miastach, w których od wieków Tuskanie tylko się gnieździł i gdzie rzucił okiem, wszędzie znać było ślad przejścia Greków, piętno jońskich wychodźców, którzy tu z sobą sztukę, umiłowanie piękna i nieśmiertelny wdzięk geniuszu swego przynieśli. Naczynia, z którymi niewiasty szły po wodę do marmurowych fontan i studni, i te, które stały na murach u wnijścia ogrodów, posągi w wyźłobieniach domostw, kolumny u drzwi skromnych budowli, miały ten kształt prosty a wytworny, ten rysunek wdzięczny a młody, których tajemnica z Hellenów życiem umarła... Każdy słup, każdy marmuru złomek powiadał, że Grek go rozmierzył, ustawił, wyciosał, dobrał barwę do otaczającego nieba i ziemi¹⁵.

Można powiedzieć, że Kampania to *locus amoenus*, a Rzym to *locus horridus*, nie tylko w kategoriach opisowych, związanych z uciążliwościami życia w dużym i hałaśliwym mieście, czy opisami nieszczęść, które dotyczą jego mieszkańców, takich jak pożar czy prześladowania chrześcijan. Sceneria pośrednio charakteryzuje również powieściowych bohaterów, wartościuje wydarzenia, wskazuje na uniwersalne wartości i opozycje między nimi. Rzym jest opisywany jako miasto moralnej degrengolady i zepsucia. Ten właśnie aspekt negatywnej oceny stolicy i jego mieszkańców będzie dominował w drugim tomie *Caprei i Romy*.

Ludzie [w Rzymie-MS] szli drogami namiętności niczem już niepoahamowanych, bo nic dla nich świętym nie było, a strach tylko, najgorszy z doradców, rządził nimi. (...). Ognisko domowe, związki małżeńskie, poszanowanie dzieciństwa, węzły krwi, wszystko zniszczył błady ów strach i osobiste względy. Niewiasty wszelkiego zapominały wstydu i podawały rękę niewolnikom i gladjatorom, synowie świadczyli przeciw ojcom, matki odpychały własne dzieci – cóż mówić o innych stosunkach, słabszych z natury i mniej z siebie niezłomnych? Te potoki krwi, które się lały zewsząd, te mordy straszliwe, ten zamęt, który na niczyje serce i wiarę rachować nie dawał, przerażały i zmuszały myśleć, że ludzkość nie mogła być tak opuszczoną i na pastwę wydaną, jeśli w niej tlała iskierka daru Bożego¹⁶.

W *Rzymie za Nerona* opis przestrzeni filtrowany jest przez kilku narratorów – autorów listów, którzy ze swojej perspektywy opisują Rzym i stosunki w nim panujące, a więc tym samym istotą powieści są problemy wewnętrzne postaci, ujmowane na szerokim tle obyczajowym. Korespondencja składa się z listów kilku bohaterów, a cały pomysł fabularny polega na tym, żeby połączyć za pomocą listów różne obszary *Imperium Romanum* i postaci o różnym statusie społecznym i narodowościowym. Dzięki takiemu zabiegowi utwór nie tylko podejmuje ważne ponadczasowe tematy, lecz także hołduje zasadzie *varietas* na płaszczyźnie treści i formy.

W *Rzymie za Nerona* autorzy listów i jednocześnie główni bohaterowie i narratorzy wydarzeń krytycznie oceniają stolicę na korzyść odległych prowincji, w których przebywają ich korespondenci. Juliusz Flawiusz koresponduje ze swoim przyjacielem Gajuszem Makrem – żołnierzem legionów rzymskich stacjonującym w Galii, a główna protagonistka Sabina Marcja pisze listy do Zenona Ateńczyka, swego byłego niewolnika i nauczyciela, który po wyzwoleniu wrócił do rodzinnych Aten. Głównych bohaterów, ich emocje i przeży-

¹⁵ Kraszewski 1875a, 13.

¹⁶ Kraszewski 1875b, 119.

cia poznajemy z relacji zdawanych przyjaciółom w listach. Korespondencja przynosi także oceny współczesnej sytuacji politycznej, moralnej i obyczajowej Rzymu oraz opisy przemian wewnętrznych bohaterów, dokonujących się pod wpływem nowej wiary. Zanim jednak główni bohaterowie zginą śmiercią męczeńską jako ofiary prześladowań chrześcijan, będą pisać o wartości prowincji, konfrontować ją ze współczesnym Rzymem. Sabina Marcja powie, że w Rzymie „z pierwotnych cnót pozostały tylko wspomnienia i pośmiewisko wszystkiego, co świat nauczył się szanować”¹⁷, dlatego obcuje z duchem nieobecnego stoika z Aten i naukami filozofów greckich.

Obraz Aten odmalowany przez Zenona w jednym z listów może jednak rozczarować, ponieważ jest odmienny od tego utrwalonego w pamięci i wyobrażonego przez wyzwolenca: okazuje się, że Grecja jest tylko podległą Rzymowi prowincją, „rzymskiego państwa służebną i niewolnicą”¹⁸. Zenon w stosunkowo krótkim liście mówi o rabunkowej polityce Rzymu wobec ludów podbitych i smutnej kondycji ukochanych Aten. List wyzwolenca i nauczyciela zamienia się w jakąś odmianę kwereli, żalu czy trenu, w którym pobrzmiwają nuty nostalgii za chlubną przeszłością wielkiej *polis* i rozpaczy z powodu obecnego poddaństwa wobec Rzymu, przynoszącego hańbiące upokorzenia potomkom Hellady.

Pierwsze dni [po powrocie z Rzymu-M.S.] spędziłem niemy z żalu i zdumienia – błędziłem po agorach, przysłuchiwałem się rozmowom, przypatrywałem obyczajom, szukałem powagi ateńskiej – znalazłem jednych przelękłych i milczących, drugich obojętnych i płochych, a na starych cnót miejscu zepsucie rzymskie i wszechwładnego postrach Rzymu. Potomkowie Kekropsa ustępowali z drogi przed rzymskim żołnierzem, archontowie skłaniali głowy przed wyzwolencami waszymi, areopag nie śmiał sądzić za zbrodnie tych, co Rzymowi służyli ... O, hańbo i wstydzie, oczy zakrywać było potrzeba, a pragnąc co rychlej umrzeć, aby z cieniami Hellady nie z nią żywą obcować¹⁹.

Juliusz Flawiusz kilka razy maluje w swoich listach obraz zepsutego Rzymu i przeciwstawia życie bogatego rzymianina losowi prostego legionisty. Korespondencja między Rzymem a oddaloną od stolicy prowincją skupia się głównie na przekazywaniu informacji o wydarzeniach w mieście, sytuacji obyczajowej i towarzyskiej, ale także religijnej w związku z nową sektą chrześcijańską, której opisom młody Flawiusz poświęca coraz więcej miejsca w swoich listach. Poznajemy także uczucia rzymianina, który pisze o swojej miłości do młodej wdowy Poppei Marcji – uosobienia cnoty, dla kontrastu zapewne zestawianej z jej imienniczką Poppeą Sabiną. W listach Flawiusza powraca motyw krytyki i deprecjacji Rzymu, którego młody patrycjusz jest baczny obserwator i sędzią – w końcu wychował go i przysposobił do cnoty Grek Chryzyp, nauczyciel filozofii, moralności i umiaru. Podobnie jak w przypadku

¹⁷ Kraszewski 1987, 26.

¹⁸ Kraszewski 1987, 30.

¹⁹ Kraszewski 1987, 30–31.

Sabiny Marcji, która krytykuje Rzym i wychwala Ateny, Flawiusz będzie wyżej nad Rzym stawiał zapóźnioną cywilizacyjnie Galię. Pobrzmiwają w listach echa lektur satyryków rzymskich, dzięki czemu można wyróżnić w utworze jeszcze jedną przestrzeń: warstwę związków intertekstualnych, realizujących stałe schematy *loci communes*. Myśl Juwenalisa, że dostatek jest przyczyną zepsucia Rzymu, zaś cnotę, umiar i uczciwość można znaleźć już tylko z dala od Rzymu w leśnej głuszy albo w górach, pobrzmiwa w listach Flawiusza do przyjaciela legionisty.

Pisziesz mi, że ty tam tęsknisz po Rzymie naszym wśród barbarzyńskiego, dzikiego ludu i dżdżystego zimnego kraju; lecz na Herkulesa, Gajusza drogi, więcej warte nudy i utrapienia twoje, walki z dzikimi żywiołami i zwierzętami, niż wytworne życie nasze wpośród pełnego wrzawy, zepsutego Rzymu. Bezpieczniejszy ty tam jesteś wpośród nieprzyjaciół, niż my tutaj wśród przyjacielskiego tłumu. Żaden na ciebie dumny wyzwoleniec nie doniesie, iż na uroczystości Augustów nie byłeś przytomny i nowo zapisanemu bóstwu leniwie składasz ofiary²⁰.

Sensy naddane, wynikające z opisów i zestawień Rzymu i prowincji, dotyczą różnych motywów i toposów literackich o ważnym znaczeniu kulturowym, obyczajowym, antropologicznym i sakralnym. Przez powiązanie historii z fikcją literacką, scalenie metafizyki z realnością, połączenie *sacrum* z *profanum* oraz użycie bogatej topiki literackiej udało się w analizowanych powieściach nie tylko pokazać spotkanie pogaństwa z chrześcijaństwem, lecz także nadać tej konfrontacji interesujący wymiar o charakterze ponadczasowym. Wśród wielu symbolicznych motywów wyróżnia się topos arkadyjski, spopularyzowany przez literaturę starożytną oraz motyw przemiany moralnej i duchowej, dokonującej się pod wpływem religii chrześcijańskiej. Pierwszy z motywów realizuje się w postaci pary przeciwstawnych i jednocześnie komplementarnych toposów: *locus amoenus-locus horridus*. A drugi motyw ma charakter argumentacyjny, odgrywając rolę perswazyjną. Oba toposy można odczytywać w aspekcie narracyjnym i kontekstualnym; oba motywy zyskują nowe znaczenia w opisanych przez powieści realiach historycznych i kulturowych²¹.

Et in Arcadia ego...

Wspomniana wcześniej opozycja *locus amoenus* (Capri, Neapol, Ateny) – *locus horridus* (Rzym) nie jest tak wyraźna w ujęciu Kraszewskiego, zwłaszcza po dokładniejszej analizie powieści. Poza estetykę *locus amoenus* wykraczają wydarzenia na wyspie Capri, pokazujące ciemną stronę idyllicznie opisanego przestrzeni, która nie jest wolna od cierpienia, bólu, smutku, rozpacz z powodu straty. „Wśród najpiękniejszego morza na świecie”²² jest także cierpienie i zło, którego czytelnymi znakami pozostają: okrutne okaleczenie rybaka Ul-

²⁰ Kraszewski 1987, 7.

²¹ Charakterystyka toposów literackich, patrz: Abramowska 1982, 3–23. Eichstaedt 2018, 39–52.

²² Kraszewski 1875a, 11.

pa przez straż Tyberiusza, zniewolenie i oddanie na ofiarę dla boga Mitry żydowskiego chłopca Rubena-Hypathosa, cierpienia wygnanej z Rzymu rodziny Hebreów (Juda traci na wyspie brata Rubena i żonę Rachel), tęsknota za rodziną starego żydowskiego lekarza Eliasza-Heliosa, realizm choroby i śmierci starego cesarza Tyberiusza, opis niewolniczego ergastulum w Neapolu, upadek wolnomyślnych Aten pod rzymskim panowaniem. Dla odmiany *locus horridus*, czyli Rzym zaskakuje pozytywnie takimi postaciami jak Sabina Marcja i Juliusz Flawiusz w powieści *Rzym za Nerona*, czy senator Pudens i jego krewna – wdowa po patrycjuszu Emilia Cellia i jej dwie córki Aquila i Priscilla w *Caprei i Romie*. *Domus* tych ostatnich jest ostoją cnoty, spokoju i prostoty. Za Rzymem, a właściwie za rodziną, która tam mieszka tęskni lekarz Helios, „więziony” przez Tyberiusza na Capri. Rzym jest także miejscem, do którego jest przywiązany i którego nie chce opuścić na rzecz Aten nauczyciel i wyzwolenc Lucjusza Flawiusza – Chryzyp, piszący w liście do Zenona Ateńczyka o swoim przywiązaniu do miasta Latynów, w którym także można wyznawać i czcić praktyczny minimalizm cyników.

Mówisz mi, bym porzucił nienawistną kloakę rzymską i do Aten powrócił; nie, Rzymu nie cierpię, ale do niego przywykłem; nie rzucę go, aby nowej nienawiści szukać. (...). Mam tu już dobry kątek pod murem, gdzie mnie stare drzewo figowe, bluszcze i winna latorośl osłaniają. Kamienie bokami wytarłem, że mi wezłowie zastępują i przyszły do miary; wiem kędy woda najświeższa i w której *tabernie* najtańsze oliwki i placek... Po co mi więcej?...²³.

Metanoja

Przemiana wewnętrzna dokonuje się w bohaterach obu powieści pod wpływem religii chrześcijańskiej, i właściwie nie ma tu znaczenia status społeczny bohaterów. Smutny los niewolnych, przedstawionych w powieściach, osładzała obietnica zbawienia i życia wiecznego. Spojrzenie na niewolników w utworach Kraszewskiego odwołuje się do realiów antycznych: niewolnicy pochodzą z różnych części świata, różni ich wygląd fizyczny, język, obyczaje; łączy ta sama niedola ludzi zależnych całkowicie od swego pana, oderwanych od bliskich i ojczyzny, pozbawionych wolności i prawa decydowania o swoim losie, zmuszanych do ciężkiej pracy. Ludzie wykluczeni dostępują jednak łaski przemiany wewnętrznej pod wpływem religii chrześcijańskiej. Metanoja daje pocieszenie i obietnicę lepszego życia. Przemian dokonujących się pod wpływem wiary znajdujemy kilka w obu powieściach. Przemiany religijne, duchowe i moralne stają się udziałem panów i sług, patrycjuszy i niewolników. Poppea Marcja zbliża się do nowej sekty i poznaje religię chrześcijańską dzięki swojej niewolnicy o imieniu Ruta z Sarmacji (sic!). Zwyczajna *vestiplica*, która ledwie czytać umie

²³ Kraszewski 1987, 125.

i nie zna filozofii, objawia „prawdy nadzwyczajnej głębokości”²⁴, podczas gdy jej pani wyznaje z pokorą:

Często to, co ona [Ruta-MS] mi przynosi, ja sama szerzej i jaśniej pojmę niż ona... ale ziarno biorę od niej. Upokorzona nieraz jestem jej mądrością, która łatwo i bez mozołu rozwiązuje największe trudności tym kluczem, którego jej nowa nauka dostarcza²⁵.

Religia zmienia ludzi i zrównuje ich ze sobą bez względu na pochodzenie i status społeczny. W obu powieściach spektakularne przemiany stają się udziałem zarówno niewolników z odległych prowincji, jak i samych rzymian. Wśród tych pierwszych w *Caprei i Romie* znajdziemy syryjską tancerkę Aniję, niewolnika Swewa-Natalisa z plemienia Gotów oraz żydowskiego wygnańca Judę-Candidusa. Do grona chrześcijan należą także opisani w utworze rzymscy patrycjusze na czele z senatorem Pudensem i jego krewną Emilią Cellią. Nawrócenia opisane w *Rzymie za Nerona* staną się udziałem głównych bohaterów: Poppei Marcji, Juliusza Flawiusza i jego krewnego Lucjusza – metamorfoza tego zepsutego i zniewieściałego dworaka w gorliwego wyznawcę Chrystusa jest jedną z najbardziej spektakularnych. Motyw religijnej przemiany jest ważnym elementem budującym powieściową dychotomię pogaństwa i chrześcijaństwa, politeizmu i monoteizmu, zbytku i wstrzeźliwości, skażenia grzechem i odkupienia²⁶. Dzięki wierności źródłom powieści Kraszewskiego przybliżają wybrany okres historyczny oraz pokazują postawy moralno-religijne pierwszych chrześcijan oraz ich prześladowców.

Opozycja Rzym – prowincja budowana jest w obu powieściach rzymskich Kraszewskiego na różnych poziomach problemowych i formalnych: od opisów krajobrazów przez scenerię wartościującą bohaterów i określającą świat przedstawiony. Poza tym ujawniają się dzięki przestrzeni i relacji w jej obrębie bogate sensory naddane w aspektach społeczno-obyczajowym, humanistycznym, filozoficznym i religijnym. W powieści *Rzym na Nerona* w jednym z listów Poppea Marcja zada kluczowe pytanie, poświadczające ważką rolę prowincji w dziejach *Imperium Romanum* w wymiarach politycznym, kulturowym i religijnym.

Dlaczego ani Grecja, ani Rzym tej nauki [chrześcijaństwa – M.S.] nie wydały, choć obie siedziały na krawędzi studni, na której się prawda ukrywała? (...). Naród żydowski, pogardzany, podbity miał w sobie jedno zdrowe nasienie, na którego łodydze ona się wszczepić mogła – pojęcie jednego Boga Demiurga, którego u nas znali zaledwie filozofowie, nie pokazując go przed ludem. Nie śmiano poruszyć politeizmu, aby z nim nie obaliła się społeczność²⁷.

²⁴ Kraszewski 1987, 48.

²⁵ Kraszewski 1987, 48.

²⁶ O relacjach *sacrum* i literatury, patrz: Sawicki 1983, 13–26; Sawicki 1976, 59–67.

²⁷ Kraszewski 1987, 48.

Bibliografia

- Abramowska J., 1982: *Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich*, „Pamiętnik Literacki” 73, 3–23.
- Bujnicki T., 1987: *Historyczna powieść epistolarna „Rzym za Nerona” Kraszewskiego*, „Ruch Literacki” 28, 195–206.
- Bujnicki T., 1990: *Rzym za Nerona Kraszewskiego a „Quo vadis” Sienkiewicza (studium porównawcze)*, [w:] Zielińska 1990, 109–120.
- Danek W., 1966: *Powieści historyczne J. I. Kraszewskiego*, Warszawa.
- Eichstaedt J., 2018: *Od toposu poetyckiego do toposu kultury*, [w:] Woźniczka, Perek 2018, 39–52.
- Głowiński M., Okopień-Sławińska A. (red.), 1978: *Przestrzeń i literatura. Studia*, Wrocław.
- Gotfryd J., Jasińska-Wojtkowska M., Sawicki S. (red.), 1983: *Sacrum w literaturze*, Lublin.
- Jarowiecki J., 1991: *O powieści historycznej Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Kraków.
- Konończuk E., Sidoruk E. (red.), 2012: *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Białystok.
- Kraszewski J. I., 1837a: *Dwa a dwa jest cztery czyli piekarz i jego rodzina*, Wilno.
- Kraszewski J. I., 1837b: *Rzut oka na ścieżkę, którą poszedłem*, [w:] Kraszewski 1837a, 5–25.
- Kraszewski J. I., 1875a: *Caprea i Roma: obrazy z pierwszego wieku*, t. 1, Lwów.
- Kraszewski J. I., 1875b: *Caprea i Roma: obrazy z pierwszego wieku*, t. 2, Lwów.
- Kraszewski J. I., 1875c: *Słódko wstępne*, [w:] Kraszewski 1875a, 8–9.
- Kraszewski J. I., 1987: *Rzym za Nerona. Obrazy historyczne*, Warszawa.
- Meyer H., 1970: *Kształtowanie przestrzeni i symbolika przestrzenna w sztuce narracyjnej*, „Pamiętnik Literacki” 61, 251–273.
- Owczarz E., 2009: *Włochy i Kraszewski. Metafizyka przestrzeni*, „Prace Filologiczne” 57: Seria Literaturoznawcza, Warszawa, 193–209.
- Owczarz E., 2018: *Widzenie i wczytywanie. Topografia i historia w Caprei i Romie Józefa Ignacego Kraszewskiego*, „Litteraria Copernicana” 28, 61–77.
- Rybicka E., 2008: *Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca: zwrot topograficzny w badaniach literackich*, „Teksty Drugie” 4, 21–38.
- Rybicka E., 2012: *Literatura, geografia: wspólne terytoria*, [w:] Konończuk, Sidoruk 2012, 11–25.
- Sawicki S., 1976: *Religia a literatura*, „Roczniki Humanistyczne” 24, 59–67.

MONIKA SZCZOT

- Sawicki S., 1983: *Sacrum w literaturze*, [w:] Gotfryd, Jasińska-Wojtkowska, Sawicki 1983, 13–26.
- Sienkiewicz H., 2002: *Quo vadis. Powieść z czasów Nerona*, Wrocław.
- Sinko T., 1933: *Hellada i Roma w Polsce. Przegląd utworów na tematy klasyczne w literaturze polskiej ostatniego stulecia*, Lwów.
- Woźniczka M., Perek M. (red.), 2018: *Toposy (w) filozofii. Filozofia i jej miejsce w doświadczeniu kulturowym*, Częstochowa.
- Zielińska M. (red.), 1990: *Zdziwienia Kraszewskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Żabski T., 2002: *Wstęp*, [w:] Sienkiewicz 2002, 3–102.

Monika Szczot

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

monika.szczot@amu.edu.pl

ORCID 0000-0002-2062-5919